

זו תורה וזו שכרה?

הרהורים תאולוגיים בעקבות הספר "האדם החדש" לנחום אריאלי

מוקדש לניסן ולרחל אררט – היודעים להלך
בשביל, כשהמון צועד בכביש.

אגדה ידועה מראשית תקופת האמוראים, המתארת את מותו האכזרי של ר"ע, שמה בפיו של משה רבנו את השאלה שבכותרת: 'זו תורה וזו שכרה?'

הדברים הבאים יוקדשו לבחינה מחודשת של אגדה זו, אך לא לפני שנציין את הרקע שהביא לידי כך. לאחרונה נערך עיון לזכרו של ד"ר נחום אריאלי ז"ל, שהיה מרצה בכיר במחלקה לפילוסופיה באוניברסיטת בר-אילן. הרצאתי באותו ערב נסבה על אחד המוטיבים הנידונים בספרו 'האדם החדש'¹, וכפי שעתיד להתברר היא מהווה מקדמה ראויה להבנת האגדה הנזכרת.

אריאלי מצביע על שני אירועים במאה העשרים, שיש בהם כדי להעיד על התרחשותו של מהפך רדיקלי במנטליות האנושית – בכלל, ועל היחס אל הדת – בפרט. המדובר הוא בשואה האירופית ובפריצה לחלל.

ואלה דבריו:

'האדם החדש אינו תרכובת פסיכו-ביולוגית חדשה אלא רוח אחרת בו... ומולידיו הם מתחום הרוח והמה: השואה שהתחוללה באירופה מצד זה והפריצה אל החלל החיצון מצד זה'².

1. הפריצה לחלל

החלל, על מערכות הגלקסיות והכוכבים שבו, נחשב מאז ומעולם למשכנם של האלים. על-פי המסורת, המוטבעת בסידור התפילה³, אלה הם 'חיות הקודש'... שנוצרו 'בדעת, בבינה ובהשכל'; הם מתנשאים לעומת שרפים ונותנים שבה לאל לאמור: 'קדוש קדוש קדוש'. הארותיהם המדעיות של הפיסיקאים הגדולים: קופרניקוס, קפלר וגלילאו ודומיהם – לא היה בהן כדי לצנן את הילת הקדושה של המערכות האלה! בעיני המוני בני האדם, הלכה למעשה, היו ונשארו – 'השמים שמים לה', והארץ נתן לבני אדם'.

תאריכים: מדרש אגדה, מחשבת ישראל, תאולוגיה

1. נחום אריאלי, **האדם החדש**, ת"א, תש"ם.

2. שם, עמ' 106.

3. ראה הפיוט 'אל אדון על כל המעשים' **שבתפילת שבת ומורה הנבוכים**, ב', ח-ט.

אריאלי סבור, שבדורות הקודמים גדרו אנשי המדע את עצמם בענווה ונמנעו מלפרוץ בפועל אל המופלא 'אל הור ההר – מקום משכנם של האלים העלולים לזעוף'. פריצה זו שבדורנו לא הייתה מתרחשת ללא התעוזה להתפרק סופית מכבלי האמונות המיתולוגיות.⁴

2. השואה

המהפך, הנזכר ברוח האדם ביחס לגבולות המיתולוגיים, מצא ביטוי גם במישור החברתי. בשואה התגלתה רוח האדם, כשהיא משוחררת באופן מוחלט מכבלי התרבות והדת, שהייתה אסורה בהם במשך הדורות. הרוע שברוח האדם התגלה אפוא בכל עצמתו. המדובר הוא ברוע, כשהוא נקי מכל אינטרס ושיקול כלשהו. לא רוע פונקציונלי, כי אם סובסטנציאלי – רוע לשם רוע. הרוע בעיצומו!

והנה השואה כמוליד – מבטאת את הרוע ללא שיור, היינו המידה המלאה ללא שום תערובת של לא-רוע. על כן האדם החדש, כל זמן שלא נכנס בו גורם מוליד אקר, הריהו התגלמות של הרוע, הפועל לא במישור התבוני והרגשי... כי השואה היא שחרור מוחלט של רצון האדם מתלות בכוחות או גורמים זרים חיצוניים לו.⁵

כאמור, שני האירועים, גם אם תהום מפרידה ביניהם, לא היו אפשריים, אלמלא פג תוקפם של הערכים, שהיו תקפים בדורות הקודמים. האדם החדש – כמוהו כאיתני הטבע וכקיסרים הקדמונים – מפקיע עצמו מן האנושי ומעלה עצמו לדרגת האלים. הרושם המתקבל הוא גילוי קוסמי. אין שום אזור או חלק תבל, שאף-על-פי שלא אליהם הגיעה הרעה, שהשפעתה הספונטנית לא התפשטה לשם, האיש באזור הנידח, מעבר להרי החושך, שאת שמעה של השואה לעולם לא ישמע, עלה על מיטתו לפני פרוץ השואה, ובן-לילה, משפרצה השואה עבר את המטמורפוזה הטראומטית של הלידה המחודשת שלו, וקם אדם חדש. אלה הנקרים בדרכו אינם מבחינים מאומה, כי על-כן גם הם אנשים חדשים. הרושם המתקבל הוא, שהאירועים הנזכרים חשפו או הטביעו בחייוני נפש האדם תכונה פוטנציאלית, ההולכת ובוקעת שלב אחר שלב, וסימניה הראשונים יש והם כבר נראים לעין.⁶

בחיי היום-יום מוצא הדבר ביטוי בקשיות עורף, המעיקה על בעליה ומערערת את בסיס הקיום החברתי. האדם החדש אינו מכיר במושאים אסורים ואינו ירא לשאול, מה למעלה ומה למטה. הוא חותר לממש את מכלול כוחותיו הפוטנציאליים כדי לתת ביטוי לאדנותו, ולא דווקא לאושרו; האדם החדש אינו מתבייש ואינו חש תחושות אשמה כלשהן; הוא אינו אוהב ואינו מעוניין להיות נאהב, שכן כל אלו עלולים לשעבדו ולשלול את חירותו.

מצבו זה של האדם החדש – הפוסט-מודרני הוא בלתי נסבל: מחד גיסא – כמיהתו לחירות

4. האדם החדש, עמ' 120.

5. שם, עמ' 112.

6. שם, עמ' 250.

שנתון "לע" – תשס"ד כרך ט'

אוטונומית אינה ניתנת לערעור, ומאידיך גיסא – זו עצמה הופכת את חייו לבלתי נסבלים, באשר היא מתגלה בכל אפסותה וכיעורה. רק טבעי הוא לבקש דרך חדשה, וכאילו אצבע א-להים היא הכופה עליו לבקש לעצמו נקודה ארכימדית כלשהי ולהיאחז בה:

ושמא תוך כדי השקיעה אלי-תהום – יגלה פתאום האדם החדש את הנתיבים האבודים אל האלוהים, העולם והאדם? כי הדרך של הירידה עשויה, שתהא דרך עליה, ומן האין יאיר לאדם האבוד – היש הזוהר.⁷

צורך זה מטה את האדם החדש לפנות אל הדת, אך דא-עקא, הדת לפי צורתה הישנה – הן מהיבטה הנורמטיבי הן מהיבטה התאולוגי – אין בה כדי לפרנסו:

והנה פרצה הגדולה בשואות ההיסטוריה, אשר לעומתה סדום הוא כשעשוע של הטרדת זבובים, ואדם משכים למחרת ומשקיף לחוץ ואינו רואה עשן וגפרית מיתמר עד חלונות שמים. עולם שקט ורוגע בשלוותו. ואבק מכסה את המצבות, ופרחים צומחים על הקברות...

שמא הדת, כפי שהבינוה עד כה, לא הייתה אלא האינטרפרטציה של שכל האנוש, ומסתבר, שטעה גם כאן, כדרך שהתחוללו השינויים במדע, ומדע של אתמול כעורב פורח? ואם לאו ואם אין כאן טעות של פירוש, אין השואה אלא קריעת הרקמה ופירוק העולמות והעמדת כל 'יש' כמציאות נפרדת, שאין העשייה בה גורמת לתנודות במציאות 'יש' אחרת – עזב אלהים את הארץ, מה עוד נותר מן המשמעות של הדת...?⁸

כיצד ייתכן, שרעידת האדמה הנוראה, שטלטלה את החיים היהודיים טלטלת עולם, לא ניכרים סימניה בעשייה הדתית, בריטואל בסדרי התפילה? איך אפשר "להפטיר כדאשתקד"? האם משמעות קיום המצוות שלפני השואה, עדיין קיימת לאחר השואה? האין הדת תובעת עתה פירוש אחר, והשפה, בה הובעה הדת מימי קדם, כלום עדיין שימושית לאחר מהפכת השואה? התגובה הדתית על רקע השואה – יכולה להיות או מסקנה של עזיבה והתפרקות מנזמי הדת, או התעלות דתית נשגבה, שכמוה לא הכירו דורות ההיסטוריה.⁹

אם כן, מושגי הדת של טרום השואה אין בהם כדי לפרנס את הכמיהה – 'להתעלות דתית נשגבה, שכמוה לא הכירו דורות ההיסטוריה'!

כפי שנראה בקטע הבא, לדעת אריאלי, ניתן יהא להגיע להתעלות דתית נשגבה זאת רק באמצעות העקרונות הראשוניים של היהדות:

אולם האדם החדש דוחה את הצורות של היהדות, כפי שהתגבשו בהלכה של הדורות בעבר בלבד. ואילו האידאה של היהדות המקורית – כחותרת לשחרר את האדם ולהעמידו ברשות עצמו – תואמת את שאיפותיו במובהק. כי רק כאשר האדם יועמד ברשות עצמו, תתאפשר

7. שם, 303.

8. שם, 230.

9. שם, 235.

ההגשמה העצמית המלאה שלו... האדם החדש הבודד, הצפוי להרס העצמי והכללי מתוך דחף שטני שואתי, עולה על המסלול של הטוב בהדרכת העקרונות של היהדות הראשונית.¹⁰

כפי שאנו רואים, חש אריאלי באופן אקזיסטנציאלי, שכבר בא מועד לשירה דתית חדשה הן במישור הנורמטיבי הן במישור האמונות התאולוגיות.

באשר לצפייה הראשונה יש לומר שכבר קדמוהו גדולי עולם – כפי שנראה מיד:
א. ואלה דברי הרמב"ם במורה הנבוכים:

'כי כיון שידוע לפני ה' ית', שדיני התורה הזו יש צורך בכל זמן ומקום כפי שנויי המקומות והמאורעות וחיובי הנסכות לתוספת במקצתן או גרעון במקצת, לפיכך הזהיר על התוספת והגרעון ואמר 'לא תוסף עליו ולא תגרע ממנו' (דברים, י"ג, א), מפני שזה היה מביא להפסד חוקי התורה ולסבור מה שאינה מאת ה'. והרשה זאת לחכמי כל דור, כלומר בית דין הגדול לעשות סייג לקיום הדינים התורתיים הללו בדברים, אשר יחדשום על דרך סתימת פרצה וייקבעו לדורות אותם הסייגים, כמו שאמרו 'ועשו סייג לתורה' (אבות א, א)¹¹

הרמב"ם קובע אפוא, שבכל זמן ומקום ראוי היה, לפי הנסיבות, להוסיף ולגרוע מדיני התורה, אלא שהדבר מסור אך ורק לבית הדין הגדול, דהיינו הסנהדרין.

ב. דעה דומה, על רקע סקירה היסטוריוסופית חריפה ונועזת – מביע גם ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסק בפירושו 'משך חכמה' לתורה:

הלא אם היה בארץ ישראל מלפנים, הלא היה להם להתגדר בתיקון האומה כל אחד לפי דורו – בית דין הגדול היה יכול לבטל את דברי בית דין הקודם. ומה שנדרש ב-י"ג מידות – אף בית דין קטן היה יכול להראות אופן הישר בעיניהם... ומלבד זה היה תמיד הופעה א-לוהית רוחנית...¹²

ג. כיוצא בכך מתבטא גם הראי"ה קוק. בתשובה על שאלה על אודות משמעו של מאמר חז"ל בדבר ביטול המצוות לעתיד לבוא¹³ הוא קובע, שהיה מקום להתיר את האסור ולאסור את המותר גם לפני אחרית הימים – עם התעלותה של האנושות וניצחונה של האמת המוסרית. על אודות עידן מצופה זה – אמרו חז"ל: "ערכים עלי דברי דודיך יותר מיינה של תורה".¹⁴ אלא, כמו קודמיו, גם הוא מתנה את אפשרות סיפוקו של צורך זה – בכינונו של בית הדין הגדול

10. שם, 360.

11. מורה נבוכים, ג', מ"א [מהד' הרב קאפח, מקור ותרגום, כרך ג עמ' תריד].

12. ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסק, משך חכמה, ויקרא, כ"ו, מד [מהד' יהודה קופרמן, ירושלים, תשנ"ז, עמ' תשס"ו- תשע"ד].

13. מסכת נדה, ס"א, ע"ב; וראה מאמרי, טעמי המצוות במשנת הרב, מתתיה (תשל"א). ספר העשור לשיבת בני-עקיבא בנתניה, הרצליה.

14. עבודה זרה, ל"ה, ע"א.

שנתון "ye" – תשס"ד כרך ט'

בירושלים, העשוי בבוא העת "להקל על הציבור על-פי דרכי התורה"¹⁵ ואלה דבריו:

שופטינו ויועצינו, שישובו אלינו כבתחילה בדרשם את התורה בטעמיה וימצאו את עמנו מוכשר כבר להוציא את נצנים הקדושים הללו אל הפועל, אז בתור תורה שבעל פה בין בדרשותיהם בין בתקנותיהם על ידם תצא הוראה בתור מצוות ותקנות של דברי סופרים.¹⁶

על כל אלה מן הדין להוסיף את דבר המחלוקת שבין רבי יהושע לבין רבי אליעזר הגדול בשאלת תנורו של עכנאי. ברור לכל המתבונן בסוגיה זו, שדווקא דעתו של ר"א היא המייצגת את האמת ההלכתית הפורמאלית,¹⁷ והנה עם זאת נפסקה, מן השמים, הלכה כדעת ר' יהושע:

עמד רבי יהושע על רגליו ואמר: לא בשמים היא (דברים ל', יב) ... שכבר ניתנה תורה מהר סיני ... שכבר כתבת בהר סיני בתורה: אחרי רבים להטות (שמות כ"ג, ב) ...¹⁸

3. המהפך במישור התאולוגי

עתה נוכל כבר לפנות אל הדרישה השנייה: לאחר השואה כבר בא מועד למהפך גם במישור התאולוגי:

הדבקות הדתית שלאחר השואה עשויה להיות לפי האינטרפרטציה החדשה שלהבת אש, ההופכת לאין את החומר הגשמי ואת ערכי היומיום. דבקות, הגורפת בקסמה ובעליונות שבה את הישות האנושית אל התחום האלוהי וחוצה במדויק בין הרוח העולה לבין הגוף היורד. וכאילו אין שום חשיבות ערכית לגוף.

ואז השואה היא בסך הכל מחיקת הגוף בלבד, וממילא, הרדיפה אחר צרכים גופניים ומותרות – חסרת שחר היא ומעשה הבל של ננסים כנמלי אדמה. האיסיים – לאחר שואת המקדש – הלכו למדבר.¹⁹

לדיון בציפייה זאת נפנה לאגדה המופלאה המספרת על למשה רבנו שעלה למרום לקבל את התורה ומצא את הקב"ה כשהוא קושר כתרים לאותיות:²⁰

אמר רב יהודה אמר רב: בשעה שעלה משה למרום, מצאו לקב"ה, שהיה יושב וקושר כתרים לאותיות. אמר לפניו: ריבוננו של עולם, מי מעכב על ידך?

נראה לעין, שכתרים אלה רומזים להלכות מסוימות הגנוזות בסתריה של התורה ואשר אינן מובעות

15. הראי"ה קוק, **תעודת ישראל ולאומיותו**, הפלס, תרס"ד, עמ' 142.

16. **שם**, תרס"ג עמ' 719.

17. ראה דרשות הר"ן, הדרוש השביעי [מהד' ספרי קודש 'מישור', א"י-ניו יארק, תשנ"ו, עמ' ק ואילך].

18. **בבא מציעא**, נ"ט ע"ב.

19. **האדם החדש**, עמ' 235-236 וראה הרב ד' שפרבר, "שיתוק וגמישות בהלכה בת-זמננו", **דעות**, 15, אדר א', תשס"ג.

20. **מנחות** כ"ט, ע"ב. על היבטים נוספים של אגדה זו ועל זיקתה לכלל אגדות חז"ל ראה: י' פרנקל, שאלות הרמנוטיות בחקר סיפור-האגדה, **תרכיץ**, תשל"ו, עמ' 163 ואילך.

בגלוי. משה רבנו תמה ושואל 'מי מעכב על ידך', כלומר מה מעכב אותך מלמסור את ההלכות האלה במפורש ובגלוי?

על כך משיב הקב"ה:

אמר לו: אדם אחד יש, שעתידי להיות בסוף כמה דורות, ועקיבא בן יוסף – שמו, שעתידי לדרוש על כל קוץ וקוץ תילין-תילין של הלכות!

תשובה זאת מורה, שבתורה כלולים רבדים-רבדים של אמיתות, שכל אחד מהם עשוי להיות רלוונטי לתקופה ההיסטורית, שהוא יהא נדרש בה.

בהמשכה של האגדה מסופר, שהקב"ה נענה לבקשתו של משה רבנו להביאו לבית מדרשו של ר"ע. במעמד זה התברר למשה רבנו, שהוא אינו מבין את דברי החכמים שם, וכי על כך 'תשש כוחו', כלומר חלשה דעתו.

מתוך ענוותנותו פנה משה רבנו אל הקב"ה שוב ואמר:

רבנו של עולם, יש לך אדם כזה, ואתה נותן תורה על ידי?

אמר לו: שתוק, כך עלתה במחשבה לפני!

אין ספק, שהביטוי הבוטה 'שתוק' כלפי משה רבנו – מלמד, שהערה זו אינה ראויה כלל לתגובה.

כל זאת – למה?

משום שמשה רבנו ייחס לר"ע דרגות שכליות נעלות משלו, ואילו האמת היא, שאי ההבנה הנזכרת נובעת מסיבה אחרת לגמרי: היא נובעת מהעובדה האובייקטיבית, שלתקופה ההיסטורית ולמסגרת המנטלית, שבהן חי ר"ע נדרשות הלכות, שאינן רלוונטיות לדורש התורה בימיו של משה רבנו, ר"ל אם נתאר לעצמנו, למשל, שהגיבורים: משה רבנו ור"ע – היו מתחלפים בזמן, הרי אז וודאי ר"ע לא היה מבין מה שאומר משה רבנו.

נשים לב לעובדה, שאגדה זו מובאת על-ידי רב יהודה בשם רב. רב יהודה היה תלמידו של רב, ורב, כידוע, היה תלמידו של ר' יהודה הנשיא. מבחינה היסטורית, וכפי שעולה גם מסופה, אגדה זו מתייחסת לתקופת מרד בר-כוכבא ולהלכות, שדרש ר"ע לעניינה ובגינה, כפי שמתבאר בהמשך:

אמר לפניו: ריבנו של עולם, הראיתי תורתו! הראיני שכרו! אמר לו: חזור לאחוריד! (= ראה את העתיד), חזר לאחוריו. קאה, ששוקלין בשרו במקולין. אמר לפניו: ריבנו של עולם, זו-תורה, זו-שכרה?! אמר לו: שתוק, כך עלתה במחשבה לפני!

בעל האגדה מצביע כאן על ההבדל המהותי שבין הלכות ומושגי אמונה בדבר ההשגחה, הגמול והעונש – בתקופות היסטוריות שונות. נקודת המוצא של משה רבנו היא, שכגודל מעלתו של אדם בתורה – כן גם גודל גמולו בחיי העולם הזה. משה רבנו, המעלה את דרגתו של ר"ע על זו שלו, מבקש אפוא לראות את שכרו של ר"ע. הקב"ה נענה לבקשתו ומעביר את משה רבנו במנהרת הזמן, והנה הוא רואה לתדהמתו: 'ששוקלין בשרו במקולין', כלומר חלקי גופו של ר"ע נמכרים בחנויות

המוכרות בשר לחיות טורפות. משה רבנו המזועזע (כמונו), שואל או זועק: 'זו-תורה, וזו שכרה?!' ועל כך משיב לו הקב"ה: 'שתוק, כך עלתה במחשבה לפני'.

נראה בעליל, שהשימוש החוזר בפועל 'שתוק' בא לבטא את האבסורדיות של עצם השאלה, כלומר של הניסיון לעשות אנלוגיה בין הלכה נורמטיבית מקובלת בתקופה היסטורית אחת (תורת הגמול בעולם הזה) – לבין הלכה הנפסקת על-ידי בית דין בתקופה היסטורית אחרת, (תורת הגמול בעולם הבא) כגון זו של המרד הגדול (המקבילה לשואה) על אודות תורת-הגמול בעולם הבא. מתוך כתרי האותיות – 'סתרי תורה' בלשון הרמב"ם²¹ דרש ר"ע בזמנו, שאין מקום לשאלה כגון 'זו-תורה, וזו-שכרה' בעולם הזה אלא, מספרים חז"ל: כשסרקו את בשרו במסרקות של ברזל 'היה מתכוון לקבל עליו עול מלכות שמים באהבה'. וכשאמרו לו תלמידיו: 'רבנו, עד כאן?!' השיב להם:

כל ימי הייתי מצטער על פסוק זה "ובכל נפשך", ואפילו הוא נוטל את נשמתך. אמרתי: מתי יבוא לידי ואקיימנו, ועכשיו שבא לידי – לא אקיימנו?!
היה מאריך ב"אחד", עד שיצאה נשמתו ב"אחד".

אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה: ריבוננו של עולם 'זו-תורה, וזו-שכרה'? (תה' י"ז, יד) "ממתים (מ) ידך, ד', (שונים) (= מידך, ה', היה לו למות, ולא מידי בשר ודם. ממתים – ממתים = מומתים) ממתים בחלד (= היה צריך ר' עקיבא למות כדרך החלד = העולם).
אמר להם (הקב"ה – למלאכי השרת): "חלקם בחיים (= חלק הצדיקים יהא בעולם הבא)".
יצתה בת קול ואמרה: אשריך, ר' עקיבא שאתה מזומן לחיי העולם הבא!²²
רוצה לומר: על רקע הנסיבות ההיסטוריות של דורו – נתחדשה לו, לרבי עקיבא, ההלכה של תורת-הגמול בעולם-הבא.

21. מורה נבוכים, חלק שלישי, ראש פרק נ'.

22. ברכות ס"א ע"ב. ראה סיפור מקביל בירושלמי סוטה פרק ה' הלכה ה': נחמיה עמסוני שימש את ר' עקיבא (=עקיבא) עשרים ושתיים שנה. הוא היה אומר: אתים, גמים – ריבויין (= המילים: "את" ו"גם" בתורה באו לרבות)... אמה ליה: מהו דין דכתיב (= מה משמעותו הריבוי של המילה "את" בפסוק): אַתְּ ה' אלהיך תירא (דברים ו', יג)? אמר ליה: אותו (= את ה') ואת תורתו! [נוסח אַתְּ של הדרשה – בבלי פסחים כ"ב ע"ב].

